

Проблеми спеціальних історичних дисциплін у науковій спадщині О. Лазаревського

У другій половині XIX ст. в українській історичній науці з'явилися яскраві постаті, серед них – О.М. Лазаревський. Значне місце у науковій спадщині історика займають дослідження спеціальних історичних дисциплін. Внесок вченого у їх вивчення привертав увагу науковців. Його праці з історичної бібліографії вивчали М. Гуменюк, І. Крип'якевич і С. Сороковська¹. Археографічні та джерелознавчі дослідження історика аналізували Б. Ватуля, М. Литвиненко, М. Марченко, М. Ковальський та В. Воронов². Науковий доробок О. Лазаревського в галузі генеалогії та родознавства досліджували О. Оглоблин, Г. Швидько, А. Мельник і Л. Фицик³.

Проте у ряді праць, в яких йшлося про внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток спеціальних історичних дисциплін, ці питання не знайшли системного висвітлення. Тому необхідне подальше комплексне дослідження цих проблем, чому і присвячена дана стаття.

Плідна наукова діяльність вченого розпочалася у 60-х рр. XIX ст., коли в європейській історіографії остаточно утвердився позитивізм як суспільна філософія науковців. Він характеризується суворим документалізмом, критичним осмисленням історичних фактів, удосконаленням методики критики джерел та аналітичними методами дослідження. З поширенням позитивізму в українській історіографії зросла увага до вивчення допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, які з часом виділилися у самостійні наукові галузі.

О. Лазаревський добре розумів значення цих дисциплін для розвитку української історичної науки. Він був знайомий із станом їх розвитку в інших країнах. У бібліотеці вченого знаходилися праці іноземних вчених з генеалогії, дипломатики, геральдики, бібліографії, тощо. У 90-х рр. XVIII ст. в Росії набула значного розвитку бібліографія. З'являються перші праці з історичної бібліографії, а з другої половини XIX ст. почалося систематичне історичне бібліографування⁴.

Навчаючись у Петербурзькій гімназії, О. Лазаревський мав змогу ознайомитись із бібліографічними покажчиками, які виходили в Росії. Так, у 1813–1821 рр. у Петербурзі було видано багатотомний покажчик російських праць, автором якого був В.С. Сопиков⁵. Відсутність покажчиків праць українських авторів змусила молодого вченого підготувати

й у 1853 р. видати перший в Україні бібліографічний довідник⁶, заклавши основи української історичної бібліографії.

До нього увійшло понад 275 книг і статей, виданих у першій половині ХІХ ст. За структурою він поділявся на два розділи – історія та географія, і на тематичні підрозділи – загальні питання, опис церков, монастирів, старожитності, топографія, статистика, етнографія, тощо. В анотаціях О. Лазаревський дав оцінки окремим працям⁷.

Покажчик автор надіслав на рецензію відомому історику-археографу О.М. Бодянському. Схваливши його в цілому, вчений порадив Олександрові Матвійовичу не висловлювати у бібліографічних працях власних оцінок. Він зазначав, що завдання укладача – дати список літератури, в якій дослідник мав розібратися сам. Крім того, вчений радив автору у подальшій роботі розмішувати статті у покажчику за хронологічним принципом⁸.

У наступні роки О. Лазаревський продовжував роботу над підготовкою вітчизняної історичної бібліографії. Він почав готувати рецензії на опубліковані книги і статті з історії України. 3 грудня 1855 р. вчений повідомляв редактору «Черниговских губернских ведомостей» О.В. Шишацькому-Іллічу, що підготував «разбор» праці М. Судієнка «Материалы для отечественной истории». 21 лютого 1856 р. в листі до цього ж редактора він дякував за опубліковану рецензію і повідомляв про свій намір «постоянно сообщать и другія... по мере появления въ светъ книгъ и журнальныхъ статей, относящихся къ истории или географіи Малороссійскаго края и преимущественно Черниговской губерніи». Вчений також просив редактора в кінці року об'єднати всі його статті «въ одну книжку съ общимъ заглавіемъ: «Украинская литературная летопись за 1856 г.»⁹. Метою таких оглядів було ознайомлення читачів з новими виданнями з історії України.

У 1856 р. вийшло два, у 1857 р. – один том «Украинской литературной летописи». У них вміщено рецензії на праці М. Костомарова, М. Максимовича, А. Чужбинського, В. Аскоченського, Г. Милорадовича, П. Куліша, М. Маркевича та інших.

У 1858 р. О. Лазаревський видав «Указатель источников для изучения Малороссійскаго края» – більш повний покажчик праць з історії України. Він присвятив його О. Бодянському. У листі до О. Шишацького-Ілліча від 14 січня 1858 р. Олександр Матвійович повідомляв, що покажчик має вийти у світ у лютому того ж року, і просив дати оголошення у «Черниговских губернских ведомостях» про місце продажу і ціну (75 коп.)¹⁰.

У покажчику було вміщено понад 550 книг і статей за 1622–1857 рр. У передмові О. Лазаревський зазначав, що його видання планується у трьох випусках: у першому – «перечень русских источников» з історії України, у другому – статті з «губернських ведомостей» і рукописні джерела, у третьому – іноземні праці. Проте другий і третій випуски так і не побачили світ. Передмову автор покажчика завершив словами

з літопису С. Величка, автора історичного твору початку XVIII ст., в яких йшлося про те, що недоліки його праці читач може виправити сам, відклавши «лѣность», оскільки домогтися «совершенного о всемъ вѣдѣнія и правди» дуже важко. Автор врахував недоліки попереднього видання, розмістивши книги і статті у хронологічному порядку, зазначивши опубліковані на них рецензії та переклади на іноземні мови. В ньому зустрічаються анотації, проте лише до видань, заголовки яких не повністю розкривають їх зміст. У «Показчику» були деякі недоліки. Він не мав допоміжних показчиків та списку скорочень, які укладач планував опублікувати у третьому випуску. Це ускладнювало його використання¹¹. Проте завдяки значній кількості праць, представлених у ньому, він і сьогодні не втратив свого наукового значення.

Видання схвально зустріла наукова громадськість. У листі до Олександра Матвійовича від 8 червня 1858 р. О. Бодянський дякував за надісланий примірник «Указателя» і зазначав, що «давно въ немъ настояла нужда, давно следовало бы за него взятъся кому ни есть изъ малороссіянъ»¹².

На Лівобережній Україні до початку 80-х рр. XIX ст. бібліографічні огляди праць з історії України не видавалися¹³. Тому показчик О. Лазаревського відіграв значну роль в ознайомленні з історичною літературою багатьох поколінь діячів історичної науки. Підготовлений на досить високому науковому рівні, він став вагомим внеском у розвиток української історичної бібліографії.

Значну увагу вчений приділив дослідженням у галузі археографії та джерелознавства. У середині XIX ст. джерела до історії України перебували у занедбаному стані. Так, архівні фонди установ Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., фонди ліквідованих у 1786 р. українських монастирів, Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.), інші історико-статистичні матеріали та джерела з історії України за наказом Сенату від 28 грудня 1781 р. та розпорядженням генерал-губернатора Лівобережної України (Малоросії) П.О. Рум'янцева у серпні 1786 р. були передані на зберігання до Чернігова¹⁴.

У вересні 1861 р., приїхавши на службу до Чернігова, О. Лазаревський приступив до пошуку архівів. Архів Малоросійської колегії він знайшов у нижньому поверсі «будинку Мазепи». Він являв собою купи погнилих в'язок, які розсипалися від першої спроби перегорнути аркуш. Інший архів – Генеральної військової канцелярії – Олександр Матвійович розшукав у 1862 р. у приватному будинку в непристосованому приміщенні із вибитими шибками, де документи потерпали від снігу і дощу. Тому для Олександра Матвійовича одним із найважливіших завдань став пошук, збереження та публікація архівних джерел, введення їх до наукового обігу. На Лівобережній Україні не було наукових установ, які б займалися публікацією джерел. Тому історик, оцінивши джерело, прагнув звернути на нього увагу

вчених, знайти зацікавлених у справі його публікації та у подальшому пошуку історичних пам'яток¹⁵.

О. Лазаревський намагався створити для архівних фондів та комплексів джерел умови, сприятливі для їх зберігання та наукової розробки. Він звертав увагу громадськості на стан архівів і архівних документів, прагнув зробити їх доступними як для науковців, так і для широкої громадськості, прищепити останнім думку про архіви як про громадське надбання. З цією метою він виступав у місцевій пресі, брав активну участь в організації спеціальних архівних установ, які б мобілізували українських діячів для збирання, впорядкування, розробки та публікації архівних матеріалів¹⁶.

Методи і технічні прийоми підготовки історичних джерел до друку у другій половині XIX ст. були різноманітні. Спроби російських і українських археографів створити єдині правила видання документів і складання науково-довідкового апарату не увінчалися успіхом. Однак в процесі публікації джерел була напрацьована методика, яку використовував і О. Лазаревський та вдосконалював її під час підготовки документів до видання¹⁷.

Вчений опублікував значну кількість документальних джерел та матеріалів. Їх публікацію він розпочав із публічних, приватно-правових актів та джерел статистичного характеру. У 1862–1865 рр. вийшли «Украинские юридические акты XVII в.», у 1862 р. – статистичні відомості про українські народні школи, які показували значний рівень освіти на Лівобережній Україні у XVIII ст., тобто в часи існування автономної Української держави та погіршення стану освіти після її ліквідації у XIX ст.¹⁸.

Вагомий внесок О. Лазаревського у дослідження однієї з найважливіших пам'яток історії України – «Генерального опису Лівобережної України», який був проведений у 1765 – 1769 рр. за ініціативою генерал-губернатора Лівобережної України та президента Малоросійської колегії П.О. Рум'янцева.

О. Лазаревський був першовідкривачем опису. У 1866 р. вчений опублікував «Обозрение Румянцевской описи» по Чернігівському, а у 1873 р. – по Київському та Ніжинському полках¹⁹. У передмові до «Обозрения» він визначив мету, задачі та практичну реалізацію опису, провів науково-критичний аналіз та дав йому оцінку.

В той час були знайдені не всі матеріали опису. Вченому були відомі документи шести із десяти полків, в яких проводився опис. Відомості про знахідки описових документів по інших полках стали з'являтися у друкованих органах у 80-х рр. XIX ст. Тому ґрунтовної оцінки джерела під час публікації «Обозрений» у 60–70-х рр. О. Лазаревський дати не міг²⁰. Проте він добре розумів значення опису для вивчення історії Лівобережної України і вжив низку заходів, щоб його документи за рішенням царського уряду не були передані до російських архівів. Він двічі, 20 квітня і 3 травня 1892 р., звертався до графа Г. Милорадовича за

сприянням у справі передачі архіву Генерального опису до Київського університету²¹. Але його клопотання не мали успіху: архів опису на початку 1890 р. за розпорядженням чернігівського губернатора А. Анастасієва було передано до бібліотеки Російської академії наук. Лише наступним поколінням українських істориків вдалося повернути його в Україну, і зараз більша частина архіву перебуває на зберіганні у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 57).

Діяльність генерал-губернатора Малоросії П.О. Рум'янцева і надалі привертала увагу О. Лазаревського. Вчений збирав матеріали про нього протягом всього життя і, не маючи часу підготувати ґрунтовне дослідження, намагався привернути увагу вчених до цієї історичної постаті. Так, у листі до Г. Милорадовича за 1887 р. він зазначав: «...когда и кто напишет книгу о Румянцеве? Я бы отдал тому все собранные мною материалы, на обработку которых времени нет и не будет».

Проте вчений знайшов час і у 1896 р., на відзначення століття з дня смерті П. Рум'янцева, опублікував статтю про його діяльність в Лівобережній Україні. Значну увагу він присвятив проведенню за ініціативи генерал-губернатора Малоросії Генерального опису Лівобережної України. Олександр Матвійович детально проаналізував мету заходу, визначивши її як «перепись всего податного населения» для визначення його майнового стану, практична цінність якої, на думку вченого, полягала у тому, що вона стала довідковим матеріалом для тих, хто шукав «вольности»²².

На відміну від попередніх праць, у статті про П. Рум'янцева О. Лазаревський не зазначив, що метою проведеного опису було ознайомлення генерал-губернатора Малоросії з економічним становищем Лівобережної України. Під час роботи над матеріалами опису вчений не знайшов випадків звертання до них з цією метою, а лише за довідками «об искании козачества», тому змінив думку щодо цього питання. Пошук Олександром Матвійовичем залежності між задачами опису і сферою суспільного життя, де він мав бути застосований, не дали очевидних результатів через незавершеність останнього у зв'язку з російсько-турецькою війною, що почалася у 1768 р., частковою втраченою його через погані умови зберігання у Малоросійській колегії та розпорошеністю опису і передачею його частинами у 1783 р. з утворенням намісництв у їхні архіви, де про нього забули²³.

Отже, О. Лазаревський не вважав свої висновки щодо мети, завдань і оцінок Генерального опису незаперечними і сам змінював їх, коли не знаходив підтвердження у подальших дослідженнях.

У 1867–1868 рр. вчений опублікував «Описание Черниговского наместничества» – комплексне джерело до історії Лівобережної України. Автором опису намісництва, проведеного у 1781 р., був Д. Пащенко²⁴. Він друкувався частинами у «Черниговских губернских ведомостях», редактори яких не мали досвіду публікації такого роду документів. Це призвело до ряду помилок: помилок, переключень у тексті тощо.

У 1892 р. О.М. Лазаревський видав «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка» – частину комплексного джерела історико-статистичного характеру. У передмові до видання вчений визначив значення джерела, основні його особливості та специфіку. Документи «следствия» друкувалися спочатку у «Черниговских губернских ведомостях», а потім у тому ж 1892 р. вони вийшли окремим виданням, основним недоліком якого була відсутність додатків, необхідних при публікації такого виду документів²⁵.

Ці прорахунки Олександр Матвійович врахував при виданні іншого джерела історико-статистичного характеру – «Переписних книг 1666 р.», опублікованих у 1899 р. Документи вчений отримав у користування за допомогою начальника Московського архіву Міністерства юстиції Д.Я. Самоквасова, якому був дуже вдячний. У післямові О. Лазаревський зазначив причини та хід проведення перепису на Лівобережній Україні, вказував на значення переписних книг як цінного джерела для її економічної історії, яке, проте, залишається маловідомим²⁶.

Вчений довів, що вперше «Переписні книги» були опубліковані у скороченому вигляді М. Костомаровим у праці «Руїна», та визначив недоліки попередньої публікації. Він подав опис зовнішнього вигляду документів та вказав на порядок і особливості їх публікації. Вчений показав, що серед опублікованих документів перепису чотирьох полків: Прилуцького, Лубенського, Миргородського та Полтавського, найбільше зберігся перепис Прилуцького полку. У виданні вміщено географічний показчик²⁷.

О.М. Лазаревський назвав хиби джерела, в якому подавалися відомості лише про селянство та міщанство. Козацтво залишилося поза переписом, тому визначити кількість населення за ним неможливо. Проте для аналізу економічного становища селян та міщан переписні книги, на його думку, містять «матеріаль первостепенной важности»²⁸.

У післямові вчений розкрив мету перепису – «фискальные цели» – та показав ставлення до цього українського населення. Одні селяни та міщани, як вказав Лазаревський, стали масово переписуватися у козаки, інші – категорично відмовлялися платити зазначені податки. Тому, на його думку, «фискальная попытка московского правительства» на Лівобережній Україні «не удалась»²⁹.

Отже, О.М. Лазаревський один з перших здійснив аналіз та дав оцінку «Переписним книгам 1666 р.» – джерелу, яке відрізнялося високим ступенем вірогідності. Він привернув до нього увагу наукової громадськості, визначивши необхідність подальшого пошуку переписних книг та їх публікації, що було здійснено наступними поколіннями дослідників³⁰.

Серед археографічних видань вченого значне місце займають публікації фамільних архівів. У 1882 р. він описав Сулимівський фамільний архів, який його тодішній власник А.А. Войцехович дозволив

оглянути³¹. Вчений зазначив, що в Україні від пожеж, мишей та сирості вже загинула значна кількість фамільних архівів. Тому важливо, що один із них, який належав відомому козацькому роду Сулим, вцілів і знаходився у родовому селі Сулимівці Переяславського повіту³².

Олександр Матвійович дослідив історію формування архіву та його структуру. Він виділив три важливі групи документів: поземельні акти, насамперед гетьманські універсали та купчі записи; уривки із судових справ про суперечки за маєтності як між Сулимами, так і з сусідами; приватне листування, яке, на думку вченого, являє «найбільший історический інтерес», оскільки показує «старую жизнь такою, какою она была в действительности». Ще однією групою документів архіву були матеріали трьох родин, пов'язаних із родом Сулим родинними зв'язками. Це фамільні архіви Єсимонтовських, Скоруп, та Войцеховичів. У додатку до опису Сулимівського архіву вчений опублікував документи³³.

У 1884 р. власник архіву видав підготовлену збірку, у якій налічувалося 183 документи, власним коштом з передмовою та за редакцією О.М. Лазаревського³⁴. У передмові до видання Олександр Матвійович охарактеризував стан фамільних архівів на Лівобережній Україні у XVII–XIX ст. та їх збереженість. Він показав втрату значної кількості цих документів, наголосив на передачі збережених фамільних архівів «въ общественныя книгохранилища». Вчений детально зупинився на родоводах Сулим, Скоруп та Войцеховичів, які зберегли фамільні архіви, та визначив їх структуру. Він проаналізував документи, які характеризували просування по службі представників цих родів, збільшення їх маєтностей та домагання шляхетства, яке, на думку історика, «заглушало» у козацької старшини «всякую ідею о національности»³⁵.

У виданні автор помістив додатки: родоводи Сулим, Скоруп і Войцеховичів; п'ять знімків з портретів генерального хорунжого І. Сулими, переяславського полковника С. Сулими, його дружини Параски Василівни з роду Савичів, таємного радника А. Сулими і П. Войцеховича; іменний, географічний та предметний покажчики.

Кожен документ збірки має заголовок, в якому зазначено його різновидність, адресата, адресанта, короткий зміст та дату. Легенди майже відсутні. На документах з Сулимівського архіву зазначено «съ копії», «съ подлинника», а на документах, які О. Лазаревський знайшов в інших архівах, легенди більш конкретні: «съ подлинника, находящегося в арх. генеральной канцелярии, дѣло № 192»³⁶.

Того ж року В. Антонович опублікував рецензію на збірку документів Сулимівського архіву³⁷. Рецензент зупинився на складі архіву, значна частина якого (109 документів) була сімейним архівом Сулим, які займали значні посади у козацькому війську і мали широкі сімейні зв'язки. Архіви Скоруп і Войцеховичів значно менші за обсягом (63 і 11 документів), але у них є дані для побутової історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст.³⁸.

Рецензент відзначив вдалий підбір документів для видання, оскільки О.М. Лазаревський «известный многочисленными трудами по истории Малороссии, по всей справедливости долженъ быть признанъ лучшимъ знатокомъ малороссійской истории и древностей XVII–XVIII столетій». В. Антонович зазначив також, що видавець не обмежився матеріалами Сулимівського архіву, а поповнив збірку документами із власної колекції та маловідомих археографічних видань. Як на позитивний факт рецензент вказав на те, що у передмові Олександр Матвійович опублікував генеалогію та біографії осіб трьох родів та проілюстрував видання фамільними портретами із колекції Войцеховичів. У рецензії проаналізовано також зміст опублікованих документів³⁹.

Отже, видання О.М. Лазаревським Сулимівського архіву одразу ж отримало визнання та високу оцінку.

У 1883 р. Лазаревський описав Галаганівський фамільний архів⁴⁰. У опису він зазначив місце його зберігання: с. Сокиринці, поблизу Прилук, де проживав і помер Г. П. Галаган. З дозволу власника маєтку, нащадка Галагана, вчений оглянув архів, документи якого знаходилися «въ такомъ порядке, которого намъ не приводилось встречать при осмотре другихъ домашнихъ архивовъ»⁴¹.

В архіві зберігалися також документи родини Дараганів, з якими Галагани мали родинні зв'язки. За своїм складом документи архіву були представлені насамперед актовими матеріалами. Листування, що на думку Олександра Матвійовича, «так хорошо рисуетъ бытовую сторону жизни нашихъ предковъ», у ньому майже відсутнє⁴².

Вчений не обмежився описом архіву Галаганів – Дараганів. У передмові до опису він подав історію роду Галаганів, а у додатках надрукував найбільш важливі, на його погляд, документи архіву і серед них універсал гетьмана К. Розумовського бунчуковому товаришу Єфиму Дарагану від 27 листопада 1751 р.⁴³

Опис Галаганівського фамільного архіву О. Лазаревський завершив післямовою, або коментарем до гетьманського універсалу. В ньому йшлося про призначення генерального бунчужного Оболонського та бунчукового товариша Є. Дарагана представниками гетьмана на «елекції» (обранні) архімандрита Києво-Печерської лаври⁴⁴.

У коментарі вчений, як правило, скупий на висновки і узагальнення, висловив свій погляд на виборчу систему, яка існувала в Українській козацькій державі (Малоросії) у другій половині XVII–XVIII ст. Він зазначав, що «выборное начало лежало въ основе всего общественного, военного, гражданского и церковного строя Малороссии». Воно давало суспільству «живую связь между церковью и обществомъ», оскільки духовенство брало участь у справах суспільних, а цивільні – у церковних. «На этомъ, – писав Олександр Матвійович, – держалась нравственная связь между церковью и обществомъ, влияние духовенства

на общество, сочувствие последнего деламъ и нуждамъ церкви и особый высшій настрой общества»⁴⁵.

О. Лазаревський не ідеалізував виборчу систему. «Выборы, – писав він, – не спасаютъ общество отъ злоупотреблений, ошибокъ, погрешностей», проте «они даютъ лучшихъ людей, одушевляють избираемыхъ, привлекають къ нимъ и ихъ последующей деятельности внимание избирателей...возвышаютъ ихъ и самыя учрежденія». Свої висновки вчений підтвердив конкретними фактами із історії Києво-Печерської лаври. «Історія помнить», – зазначав він, про обраних печерських архимандритів Никифора Тура, Єлисея Плетенецького та Зосиму Валкевича... «и не помнить ни одного из такъ названныхъ после 1786 г. священно-архимандритовъ ея»⁴⁶.

Отже, на думку вченого, незважаючи на певні недоліки, демократична система Української козацької держави з її виборним началом була потужною основою єдності церкви і суспільства та впливу духовенства на суспільні настрої. Виборча система в суспільстві і церкві породжувала визначних діячів, яких пам'ятає українська історія. У коментарі О. Лазаревський показав переваги цієї системи, яка існувала в Лівобережній Україні (Малоросії) до інкорпорації її в кінці XVIII ст. до складу Російської імперії.

У 1890 р. за редакцією вченого було опубліковано збірку матеріалів фамільних архівів під назвою «Мотижинський архів», як доповнення до Сулимівського архіву. У збірці налічувалося 93 документи, серед яких переважали акти на право землеволодіння козацької старшини, матеріали про закріпачення українського селянства, про взаємовідносини між різними станами українського суспільства та інші документи переважно з соціально-економічної історії України другої половини XVII–XVIII ст. Документи були видані коштом Андрія та Олександра Савицьких, родичів Сулим, які володіли частиною їх маєтків. В одному з них, м. Мотижині Київського повіту, і зберігався виданий О. Лазаревським архів⁴⁷. Отже, він не тільки знайшов і підготував до видання Мотижинський архів, а й умовив його власників надати кошти на його видання.

Видана збірка матеріалів не пройшла повз увагу вчених. У рецензії на неї, опублікованій в «Киевской старине» у 1890 р., автор зазначав, що збірка видана «съ тою аккуратностью, какую мы всегда встречаемъ въ изданияхъ А.М. Лазаревского», та «соответствующими примечаніями». Як позитивний факт рецензент вважав публікацію додатків до видання: доповненого і виправленого на основі нововиявлених джерел родоводу Сулим, а також географічного й іменного покажчика. В той же час він вважав невиправданим застосований вченим поділ документів збірки на сімейні та сторонні і відсутність хронологічного покажчика⁴⁸.

У 1898 р. за редакцією О. Лазаревського опубліковано збірку документів «Любецкий архив графа Милорадовича», яка попередньо друкувалась як додаток до журналу «Киевская старина». У збірку ввійшли

196 документів. Це документи родини Чарнишів (1710–1799 рр.); матеріали щодо одруження І.С. Лашкевича на А.П. Милорадович та їх листування (1798–1801 рр.); листування П.С. Милорадовича з сином Григорієм та листи до нього Трощинського, Тутолміної й П.В. Завадського (1789–1800 рр.); актові матеріали (1637–1708 рр.)⁴⁹.

У передмові до видання вчений описав стан збереженості архіву, його структуру, навів родоводи Чарнишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків. У збірці вміщені портрети А.С. Полуботок, Г.П. Милорадовича та його дружини – О.П. Милорадович⁵⁰.

Документи збірки видані мовою, наближеною до оригіналу. Переважна їх більшість має заголовок, в якому зазначено різновидність документа, короткий зміст, адресата, адресанта та дату у такій послідовності: рік, місяць, число, якщо вона вміщена в кінці документа. У випадку, коли дата у документі зазначена на початку, датування у заголовку опущено. Легенди у документах майже відсутні, лише іноді зазначено «с подлинника», «с копии»⁵¹. Відсутність у легендах контрольно-довідкових даних: місцезнаходження документа, номеру опису, справи, аркуша можна пояснити тим, що документи, які зберігалися у приватних архівах, не були зашифровані. Відсутні також посилання на літературу, де вони публікувалися раніше.

Отже, при виданні документів фамільних архівів О. Лазаревський вміщував обширні передмови або післямови, у яких зазначав історію виникнення архіву, його структуру, склад документів, принципи відбору їх до публікації, родоводи їх власників та родичів. При виданні документів вчений користувався тогочасними правилами їх публікації, прагнув передати їх мовою оригіналу, дати документу заголовок, хоч і при майже повній відсутності легенд. У додатках він подавав, як правило, іменний та географічний покажчики.

О. М. Лазаревський опублікував також значну кількість епістолярних та мемуарних джерел до історії України XVIII – першої половини XIX ст. Серед них листування відомих українських діячів Г. Полетики, П. Куліша, щоденники Миколи Ханенка, Якова Марковича, Петра Апостола⁵².

У рецензії на видання щоденника Якова Марковича М. Грушевський зазначив, що він «поруч з дневником... Миколи Ханенка» становить першорядне джерело «до внутрішньої історії Лівобережної України в XVIII в.». Рецензент показав, що у виданні, здійсненому О.М. Лазаревським, опубліковано «повний і незмінений текст дневника»⁵³. Він також зазначив, що у виданні наведені покажчики: іменний та застарілих слів, а у передмові до першого тому подані відомості про Я. Марковича. У рецензії дана висока оцінка нового видання О. Лазаревського, «звісного знавця лівобічної України і невтомного робітника на її полі»⁵⁴.

У 1890 р. у додатках до журналу «Киевская старина» О. Лазаревський опублікував «Черниговскую летопись по новому списку (1587–1725)». Літопис вчений видав по так званому списку Персидського. Серед

недоліків видання – відсутність порівняння цього тексту із текстом літопису, опублікованого М. Білозерським у збірнику «Южно-русские летописи» (т. 1, 1856). Останній видав Чернігівський літопис (1587–1750) за списком Чернігівської духовної семінарії та невідомого автора⁵⁵.

Таким чином, едичійна діяльність займала значне місце у науковій спадщині О. Лазаревського.

У другій половині XIX ст. перед українськими вченими постала проблема визначення автентичності документальних джерел. О. Лазаревський зазначав, що «подделок исторических документов ради корысти – в Малороссии было множество. Сочинялись они главным образом в конце XVIII в. для доказательства дворянства»⁵⁶. Для встановлення аутентичності історичного документа необхідно проведення дипломатичного дослідження: це, насамперед, встановлення вірогідності зовнішньої та внутрішньої форми документа, соціального та політичного походження.

Аналіз статей О. Лазаревського, присвячених визначенню оригінальності деяких документів, свідчить, що вчений володів цією методикою. Їх експертизу він починав з аналізу окремих елементів. Так, при дослідженні оригінальності універсала гетьмана С. Острянина, який був уміщений в обох списках літопису С. Величка і у збірнику кінця XVIII ст., вчений зазначав, що він не бачив «подлинника Величковой летописи», а отже не може по зовнішньому вигляду визначити оригінальність цього документу⁵⁷. Тоді він дослідив внутрішню форму джерела та вірогідність змісту і встановив, що початок універсалу, де зазначено про «Стефана Криштофа зь Острога и Остра Острянина», дуже сумнівний. Двоіменність і вказівка на Острог викликала сумнів у історика в оригінальності універсала. Тому він висловив припущення, що цей документ не аутентичний, а «сочинень» С. Величком «из патриотического желанія»⁵⁸.

Елементи дипломатики О. Лазаревський застосовував при аналізі військових, судових та печаток міст Лівобережної України⁵⁹. Крім їх дослідження, вчений висловлював цінні поради збирачам і дослідникам пам'яток.

Отже, вчений володів дипломатичними прийомами, у тому вигляді, як вони застосовувалися у XIX ст. За зовнішньою та внутрішньою формою документу, вірогідністю його змісту, текстологічним аналізом він міг встановити його аутентичність або підробку та визначити мотиви для останньої.

Історик розробляв також прийоми і методи інших допоміжних дисциплін – іконографії, генеалогії та сфрагістики. Так, володіючи прийомами і методами іконографії, він встановив, що портрет М. Залізняка, вміщений у «Киевлянині», насправді був портретом полтавського селянина. Заслугове на увагу іконографічна розвідка вченого про портрети І.С. Мазепи. Аналізуючи відомі на той час сім портретів гетьмана, О. Лазаревський детально зупинився на одязі зображеного,

атрибутах його влади, особливих рисах його обличчя. Атрибутуючи один з портретів гетьмана, написаний бургундцем Норбленом, який у 1770–1804 рр. проживав у Польщі, він прийшов до висновку, що оригіналом для нього послужив один із портретів І. Мазепи, який зберігається у приватній польській збірці⁶⁰.

Надані «Жалуваною грамотою» 1785 р. права українській козацькій старшині на дворянство призвели до становлення в Україні генеалогії як науки. Значний внесок у її розвиток вніс О. Лазаревський. У 1868 р. він опублікував «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии»⁶¹. До них увійшли документальні дані про родини Бакуринських, Бутовичів, Бобирів, Богушів, Бороздн, Борецьких, Бугаївських та Валькевичів. Відсутність у вченого архівів цих родин зумовила випадковість у публікації матеріалу, відсутність будь-якої системи та авторських коментарів.

Тому вчений відмовився від ґрунтовних генеалогічних розвідок і почав друкувати матеріали до історії українського суспільства XVII–XVIII ст. У 1875 р. він розпочав публікацію нарисів під загальною назвою «Очерки малороссийских фамилий»⁶². Як відзначав автор у коментарях, основним його завданням було не складання родовідної книги, а збирання матеріалів до історії місцевого суспільства XVII–XVIII ст.

Розвідки друкувалися у 1875–1876 рр. у журналі «Русский архив». За два роки вчений опублікував нариси про сімнадцять найбільш відомих родин козацької старшини. У 1877 р. через непорозуміння, що виникли у нього з головним редактором, він припинив друкувати статті у журналі⁶³.

З 1880 р. нариси з історії родів української козацької старшини та їх взаємовідносин з підданими селянами і козаками він продовжив друкувати під назвою «Люди Старой Малороссии». Перша розвідка про родину Скоропадських вийшла в «Историческом вестнике», інші (22) – у журналі «Киевская старина». Серія нарисів О. Лазаревського про козацьку старшину: «Очерки малороссийских фамилий» та «Люди Старой Малороссии» мала схожу структуру. На початку нарису автор вміщував родовідну таблицю, потім, відповідно до наявних джерел, викладав історію роду та робив певні висновки⁶⁴.

Публікація нарисів викликала негативну реакцію серед деяких нащадків козацької старшини. У листі до Г. Милорадовича від 26 жовтня 1890 р. О. Лазаревський повідомляв, що «покойный Галаганъ пять лѣтъ не говорилъ со мною за свѣдѣнія о его прѣдкѣ». Пізніше Галаган сам почав розмову з Олександром Матвійовичем і відверто заявив, що «фактовъ противного представить не можетъ». А «безъ фактовъ, – як зазначав вчений у згаданому листі, – могу лишь пожимать плечами»⁶⁵.

Незадоволена опублікованими О. Лазаревським матеріалами з історії родин козацької старшини була також патріотично налаштована молодь, через зображення, на її думку, історії України в одно-

сторонньому світлі. На захист вченого виступив відомий історик Д. Багалій, який наголосив, що в однобічному освітленні старшини винуватий не О. Лазаревський, а той матеріал, із якого він черпав свої історичні відомості⁶⁶.

Наукові праці вченого, присвячені історії родів козацької старшини, піддавалися критиці за однобічність і в наступні роки. Так відомий історик О. Оглоблин вважав, що О. Лазаревський «не був безпристрасним літописцем». Визнаючи його людиною «щиро демократичних поглядів», Оглоблин, проте, зазначав, що дослідник «пристрасно не любив старого українського панства», яке вийшло з народної маси, але будувало «свою фортуна на поті і крові українського селянства». Він закидав Лазаревському, що судові та адміністративні акти, якими він користувався, зображували «не кращих людей і не добрі їх діла». Тому Лазаревський не помітив тих, хто «власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності»⁶⁷.

Закидав Оглоблин вченому і те, що він не подав у своїх нарисах історію роду Туманських, бо «надто вже не вкладалися вони в Прокрустове ложе його сурового осуду старого лівобережного панства»⁶⁸. Однак у цьому з Оглоблиним важко погодитися, як і з деякими попередніми висновками, оскільки О. Лазаревський не мав достатньо матеріалів. Про це він повідомляв у листі до Г. Милорадовича, відправленому у грудні 1881 р.: «О Туманскихъ сообщите, что Вамъ известно. У меня есть, но ужъ очень короткіе сведенія»⁶⁹.

Критичні оцінки опублікованих О. Лазаревським нарисів про козацьку старшину висловлюють і сучасні дослідники. Так, С. Білокінь зазначає, що причина критичного ставлення вченого до козацької старшини полягає у походженні Лазаревських «від простих козаків Лазоренків, що безуспішно прагнули увійти до кола імперської аристократії». На його думку, «із цих заходів не виходило нічого, аж поки дворянства службою доскочив батько вченого, Матвій». Оскільки предків О. Лазаревського «так довго не визнавали, так обходили», це привело до затяжного конфлікту вченого «із сучасною йому аристократією»⁷⁰.

В дійсності ж рід Лазаревських отримав дворянство, як і більшість родів козацької старшини, майже одразу після видання у 1785 р. Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству». Це сталося 10 жовтня 1786 р. У зв'язку із введеними царським урядом у 90-х рр. XVIII ст. обмеженнями, їх дворянство не було затверджене Сенатом. Вдруге дворянство їх рід отримав 20 травня 1836 р. Таким чином, у О. Лазаревського не було підстав бути ображеним на тогочасну українську еліту⁷¹. Головною ж причиною відсутності у публікаціях Лазаревського добрих справ козацької старшини була структура їх фамільних архівів. У ній переважали, насамперед, актові матеріали, при майже повній відсутності документів про політичну, адміністративну діяльність

членів їх родин та побутову історію. Про це Лазаревський писав у «Передмові» до видання архіву Галаганів⁷².

Про бажання вченого знайти позитивний матеріал про діяльність козацької старшини свідчить його лист, відправлений у 1879 р. Г. Милорадовичу. У ньому йшлося про підготовку Олександром Матвійовичем нарисів про предків Г. Милорадовича Михайла і Гаврила і висловлювалося прохання «частними матеріалами», яких не було у вченого, «сгладить суворість» його фактів. Причиною цього, на думку вченого, було те, що «общественная деятельность» Михайла і Гаврила Милорадовичів відбувалася у ті часи «когда царило право сильного», тому і нарис про них «выходить довольно суровь»⁷³.

У цьому ж листі він зазначав, що «был бы очень радъ, если бы потомки моихъ героевъ дополняли мои очерки сведениями изъ семейныхъ архивовъ, которые за редкими исключениями остаются для меня не известными». Така проблема стояла і перед іншими дослідниками історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Так, М. Костомаров у листі до О. Лазаревського від 23 вересня 1877 р. скаржився «на недостатокъ» джерел до побутової історії цього періоду. Працюючи у московських архівах, він не знаходив достовірних відомостей «изъ духовной жизни и ея развитія» за гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, частіше «ложь умышленная». Тому просив вченого повідомити йому деякі дані із особистого життя І. Мазепи⁷⁴.

Отже, О. Лазаревський прагнув до об'єктивного висвітлення діяльності козацької старшини на основі наявних документальних джерел. Він не вважав ці дані остаточними: вони повинні доповнюватися дослідниками чи нащадками старшинських родів, новими документальними матеріалами, що дають можливість більш об'єктивно оцінити діяльність козацької старшини.

Окрім нарисів про старшинські роди, вчений опублікував декілька праць біографічного характеру про окремих їх представників⁷⁵. Серед них значне місце посідає праця про чернігівського полковника та наказного гетьмана Павла Полуботка. Ідея написання цієї праці виникла у Олександра Матвійовича, очевидно, після ознайомлення із статтею М. Костомарова «Павло Полуботок», опублікованою у 1876 р. у журналі «Русская старина», автор якої показав Полуботка як народного героя. На основі значної кількості документальних джерел, які були вперше введені до наукового обігу, О. Лазаревський охарактеризував П. Полуботка як людину, що відстоювала в боротьбі з царем свої власні інтереси та інтереси козацької старшини⁷⁶.

Вагомим внеском у дослідження історії формування дворянства в Україні є стаття вченого, підготовлена у вигляді рецензії на історичні праці Д.П. Міллера⁷⁷. У ній проаналізовано історіографію проблеми та процес перетворення козацької старшини у дворянство. Рецензент показав, що, посівши владне становище і маючи високу освіту, старшина виділилася із загальної маси, а набувши маєтностей, захотіла

повернути собі незабуте в Україні з часів Речі Посполитої шляхетство, або дворянство, що і сталося в кінці XVIII ст. за «Жалуваною грамотою на дворянство»⁷⁸.

О. Лазаревський визначив у рецензії два періоди у діяльності в Україні дворянських депутатських зібрань. На першому депутати діяли самостійно, керуючись «Жалуваною грамотою» дворянству, на другому їх діяльність була поставлена у залежність від Герольдії та Сенату Російської імперії. Останнє викликало незадоволення старшини, що було викладено у численних петиціях, розгляд яких продовжувався до 1835 р., коли вийшов закон, який встановлював правила визнання дворянства за нащадками козацької старшини⁷⁹.

Таким чином, вагомим є внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток генеалогії. Він виявив і опублікував значну кількість документів до історії родів козацької старшини Лівобережної України, де наводив їх родоводи. Вчений започаткував критичний підхід до родовідних легенд. У своїх працях він показав також процес перетворення козацької старшини у дворянство. Його дослідження відіграли визначну роль у становленні генеалогії як допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни. О. Лазаревський започаткував також вивчення в Україні процесу розвитку історичної науки, тобто української історіографії. Цьому питанню мала бути присвячена серія статей під загальною назвою «Прежние изыскатели малорусской старины»⁸⁰. Дослідження з історії історичної науки в Україні він розпочав із Самійла Величка, автора історичного твору початку XVIII ст. Вчений встановив причини, які спонукали останнього взятися за написання історії Малоросії (Лівобережної України), головною з яких було бажання автора твору «дать тогдашнему читателю возможность ознакомиться с исторією родины»⁸¹.

Наступним значним періодом у розвитку української історіографії, на думку Олександра Матвійовича, стала друга половина XVIII ст., коли «сь сокращеніємъ автономной жизни Старой Малороссіи» розпочався перехід «къ общегражданскимъ формамъ государства». У зв'язку з цим виникла потреба в історичній праці, автор якої міг порівняти минулий устрій з новим. Така праця була підготовлена «наскоро» одним із найбільш освічених українців Г. Полетикою. Вона з'явилася, за даними О. Лазаревського, «около 1770 р.» під назвою «Історія русів»⁸².

Визнаючи неповноту й однобічність своєї праці, Г. Полетика почав збирати матеріали для продовження дослідження, а також писати статті і виголошувати промови для пробудження у суспільстві інтересу до історії України, а також її нових дослідників. І вони з'явилися. Одні з них, більш освічені, почали писати науково-літературні праці, інші збирали документальні матеріали з української історії. О. Лазаревський зазначив їх поіменно: А. Чепа, Ф. Туманський, Я. Маркович, М. Антоновський, В. Полетика, В. Ломиковський, Д. Бантиш-Камен-

ський, М. Берлінський, О. Мартос, А. Маркович та М. Маркович. Їм учений мав присвятити серію нарисів, але підготував лише два: про Якова Михайловича Марковича та Олексія Івановича Мартоса⁸³.

Нарис про Я.М. Марковича (1776–1804) вчений розпочав з розповіді про його діда Я.А. Марковича, автора щоденника. Головну ж увагу О. Лазаревський зосередив на праці Я.М. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», надрукованій у 1798 р., навів її зміст та проаналізував основні висловлені автором ідеї⁸⁴.

Другий нарис О. Лазаревського присвячено О.І. Мартосу (1790–1842), сину відомого скульптора І. Мартоса, предком яких був лубенський полковий обозний П. Мартос. О.І. Мартос підготував п'ятитомну історію Малоросії, але повністю вона не була опублікована. Побачили світ лише два розділи третього тому. Вчений висловив припущення, що причиною відмови автора від публікації своєї праці був вихід у світ «Истории Малой России» Бантиша-Каменського, написаної на ґрунтовній джерельній базі, якої у О. Мартоса не було⁸⁵.

Окремі розвідки О. Лазаревський присвятив таким представникам пізнішої генерації дослідників української історії та збирачам і видавцям її рукописних пам'яток, як Олександр Михайлович Маркович та Василь Григорович Рубан⁸⁶. У нарисі про одного із «прежнихъ изыскателей малорусской старины» О.М. Марковича вчений зазначав, що його заслугою перед українською історичною наукою була публікація вперше документів приватного архіву О. Марковича. Він збирав також матеріали для праці під назвою «Описание Малороссии», яка так і не була закінчена. О. М. Маркович відомий також як автор «Записки о дворянском сословии Черниговской губернии», «Исторического очерка г. Глухова» та «Истории Гамалеевского монастыря»⁸⁷.

Високо оцінив О. Лазаревський видання О.М. Марковичем «Дневных записок генерального подскарбия Якова Марковича» (Москва, 1859). Щоденник свого діда він видав у скороченому вигляді й із змінами у мові. Проте значення цього видання, на думку вченого, величезне. Воно підняло завісу «съ бытовой истории Малороссии XVIII в.», дало змогу побачити гетьманів та старшину «въ частной, закулисной жизни». Олександр Матвійович вважав, що лише за видання цієї історичної пам'ятки ім'я О.М. Марковича не може бути забутим в українській історіографії⁸⁸.

У статті О. Лазаревського про В.Г. Рубана подана коротка біографія останнього та охарактеризована наукова діяльність – написання за пропозицією і сприянням О. Безбородька «Краткой летописи Малыя России». Заслугою В. Рубана була також публікація у 1778 р. коштом Г. Потьомкіна праці свого земляка В. Григоровича-Барського «Путешествия ко святымъ местам». У тому ж році він видав «Любопытный Месяцослов». На думку Олександра Матвійовича, дослідженням історії України Рубан займався «только благодаря влиянію Безбородька; самъ онъ ею не интересовался»⁸⁹.

Отже, О. Лазаревський започаткував розробку в Україні таких спеціальних історичних дисциплін, як бібліографія, історіографія, дипломатика, сфрагістика та іконографія, продовжив вивчення проблем генеалогії, розробивши підхід до оцінки родовідних легенд.

Важливий внесок Олександра Матвійовича у розвиток практичного джерелознавства та археографії. У газетах, журналах, як додатки до своїх праць, у збірках він опублікував велику кількість актових документів, мемуарів, епістолярію, літописів, матеріалів сімейних архівів та історико-статистичних документів. Вчений ввів їх до наукового обігу, розширивши джерельну базу вивчення української історії. Він розробив методичні засади практичної археографії, постійно вдосконалював правила публікації документів, приділяючи велику увагу критичній оцінці документальних джерел. Внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток спеціальних історичних дисциплін сприяв подальшому удосконаленню історичного дослідження.

¹ *Гуменюк М.П.* Библиографическая деятельность А.М. Лазаревского // Советская библиография. – М., 1960. – Вып. 4. – С. 72–80; Його ж. Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ ст.: нариси про життя та діяльність. – Харків, 1969. – С. 17–26; *Крип'якевич І.П.* Бібліографія історії України в дожовтневий період // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 106–170; *Сороковська С.В.* Перший український бібліограф-історик (О.М. Лазаревський) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 2. – С. 114–116.

² *Ватуля Б.* Из истории археографической практики на Украине в ХІХ–ХХ в. в. // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 192–195; *Литвиненко М.А.* Джерела історії України ХVІІІ ст. – Харків, 1970. – С. 7–8, 41, 75, 103, 115, 124; *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини ХІХ ст. – К., 1959. – С. 68–138; *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории Украины ХVІ – первой половины ХVІІ в. – Ч. 2. – Днепропетровск, 1978. – С. 80–90; *Воронов В.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 200–219.

³ *Оглоблин О.* Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство // Рід та знамено. – Т. 4. – 1947. – С. 20–24; Його ж. Українська генеалогія та її значення для історичної науки // Записки ЧСВВ. – Серія ІІІ. – Секція ІІІ. – 1960. – Т. 3 (ХІ). – Вип. 3/4; *Швидько А.К.* Значение фамильных архивов в историческом краеведении (на материалах Левобережной Украины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 132; *Мельник А., Фицик Л.* О.М. Лазаревський – біограф козацької старшини // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 51–55.

⁴ *Колесник Є.О.* Бібліотека С.М. Лазаревського // Укр. іст. журн. – 1987. – № 1. – С. 127; Библиография историческая // Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 53.

⁵ *Сопиков В.С.* Опыт российской библиографии. – Спб., 1813–1821. – Ч. 1–5.

⁶ *Лазаревский А.* Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 45, 46.

⁷ *Сороковська С.В.* Назв. праця. – С. 114–115.

⁸ Там само. – С. 114–115.

⁹ Листи Олександра Лазаревського. – // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 265–266 (Далі: УАЗ).

- ¹⁰ Листи Олександра Лазаревського. – С. 273.
- ¹¹ *Лазаревский А.М.* Указатель источников для изучения Малороссийского края. – Спб., 1858. – Вып. 1. – 121 с.; *Сороковська С.В.* Назв. праця. – С. 115–116.
- ¹² *А.Л.* Четыре письма О.М. Бодянского. 1855–58 // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 450.
- ¹³ *Крип'якевич І.П.* Бібліографія історії України в дожовтневий період. – С. 166.
- ¹⁴ *Федоренко П. О.М.* Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. – Т. 2. – К., 1927. – С. XXVI–XXVII.
- ¹⁵ Там само. – С. XXVIII–XXX.
- ¹⁶ Там само. – С. XXX–XXXIII.
- ¹⁷ *Ватуля В.С.* Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. // Исторический архив. – 1957. – №2. – С. 194–195.
- ¹⁸ *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. – 1862. – № 5. – С. 82–89.
- ¹⁹ [*Лазаревский Ал.*]. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. – Чернигов, 1866. – Вып. 1. – 138 с. // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 33, 35–37, 41, 42, 44–66; Его же. Обзорение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полка // Черниговские губернские ведомости. – 1873. – № 14–19, 21–26, 39–51.
- ²⁰ *Круглова Т.А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. – М., 1989. – С. 12–13.
- ²¹ Листи Олександра Лазаревського. – С. 337.
- ²² *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.
- ²³ *Круглова Т.А.* Указ. соч. – С. 13.
- ²⁴ Описание Черниговского наместничества. 1781 г. / Д.Р. Пашенко и А.М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 41–48; 1868. – № 1, 4, 6, 7, 9.
- ²⁵ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729–1730) / Ред. А. Лазаревського. – Чернигов, 1892.
- ²⁶ Малороссийские переписные книги 1666 года / Послеслов. и ред. А.М. Лазаревского // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13. – Отд. 3. – С. 35–143.
- ²⁷ Малороссийские переписные книги. – С. 137–138; 140–143.
- ²⁸ Там же. – С. 138.
- ²⁹ Там же. – С. 138–139.
- ³⁰ Переписні книги 1666 р. / Підгот. до друку і зредаг. В.О.Романовський. – К., 1933. – XI + 438 с.
- ³¹ *Лазаревский А.* Сулимовский фамильный архив // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 292–327.
- ³² Там же. – С. 292.
- ³³ Там же. – С. 294–327.
- ³⁴ Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / Пред. и ред. А.М.Лазаревского. – К., 1884. – XXII. + 316 с.
- ³⁵ *Лазаревский А.* Предисловие // Сулимовский архив... – С. I–XVI.
- ³⁶ Там же. С. 68–70, 276, 280 та інші.
- ³⁷ *Антонович В.* (рец.) Сулимовский архив – фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884. / Изд. А.Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 332–336.

- ³⁸ Там же. – С. 332.
- ³⁹ Там же. – С. 333–335.
- ⁴⁰ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 452–469.
- ⁴¹ Там же. – С. 454.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Там же. – С. 456–467.
- ⁴⁴ Там же. – С. 467–468.
- ⁴⁵ Там же. – С. 467–468.
- ⁴⁶ Там же. – С. 468.
- ⁴⁷ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII ст. / Под ред. А.М. Лазаревского. – К., 1890. – VI.+223. +XVIII с.
- ⁴⁸ А.М. (рец.) Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. Изд. Андрея и Александра Савицких. – К., 1890 // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 519–521.
- ⁴⁹ Любецкий архив графа Милорадовича / За ред. А.М. Лазаревского. – К., 1898. – Вып. 1. – 256 с.+VI.
- ⁵⁰ Там же. – С. I–III.
- ⁵¹ Там же. – С. 2, 10, 18, 20, 227–255.
- ⁵² Лазаревский А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) // Киевская старина. – 1893. – № 3,4, 5, 10, 11; 1894. – № 4,6, 10; Его же. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855–1858 // Киевская старина. – 1898. – № 4; Его же. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. Приложение к «Киевской старине» за 1884–1886 гг.; Его же. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 – май 1727 гг.) // Киевская старина. – 1895. – № 7/8. – С. 100–155; Его же. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.) – Ч. I. – К., 1893; Ч. 2. – К., 1895; Ч. 3. – К., 1897.
- ⁵³ М.Г. (рец.) Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Изд. «Киевской старины» / Под ред. А. Лазаревского // ЗНТШ. – 1896. – Т. 12. – С. 33.
- ⁵⁴ Там же. – С. 33–34.
- ⁵⁵ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / За ред. А. Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – Т. 31. Приложение. – С. 70–110; Ватуля В.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 194.
- ⁵⁶ А.Л. Два поддельных исторических документа // Киевская старина. – 1897. – № 5. – С. 61.
- ⁵⁷ А.Л. Два поддельных исторических документа // Киевская старина. – 1897. – № 5. – С. 55–61; Его же. Генеалогический самообман // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 2. – К., 1895. – С. 1–3; Его же. Гетманские клейноды. (1758) // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 343–344.
- ⁵⁸ А.Л. Два поддельных исторических документа. – С. 55–57.
- ⁵⁹ Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 4; 1858. – № 9.
- ⁶⁰ А.Л. Псевдо-Железняк // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 221; Лазаревский А. Заметки о портретах Мазепы // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Кн. 5. – К., 1899. – С. 139–148.
- ⁶¹ Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губ. стат. комитета. – Кн. 2. – 1868. – С. 35–148.

⁶² Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII в. // Русский архив. – 1875. – Т. 1, 2; 1876. – Т. 3.

⁶³ Листи Олександра Лазаревського. – С. 309, 311.

⁶⁴ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. – 1880. – № 2. – С. 710–734; Ткаченко М. Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. LVIII–LIX, LXIII.

⁶⁵ Листи Олександра Лазаревського. – С. 328–329.

⁶⁶ Верзилов А.В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. – Чернигов, 1903. – С. 8–9.

⁶⁷ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – С. 37–38.

⁶⁸ Там само. – С. 220.

⁶⁹ Листи Олександра Лазаревського. – С. 312.

⁷⁰ Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 132.

⁷¹ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. 68385. – Арк. 1; спр. 68388. – Арк. 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // Український археографічний збірник. – С. 115.

⁷² А.Л. Галагановский семейный архив // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 453.

⁷³ Листи Олександра Лазаревського. – С. 311.

⁷⁴ Там само; Лазаревский А. Письмо Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1891. – № 7–9. – С. 478–479.

⁷⁵ Лазаревский А. Василий Золотаренко, полковник Нежинский // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 31; Его же. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1880. – № 1. – С. 137–209; Его же. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665–1703) // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 506–538; та інші.

⁷⁶ Лазаревский А. Павел Полуботок. – С. 148–209.

⁷⁷ Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. – Харьков, 1898. – С. 82.

⁷⁸ Там же. – С. 3–21.

⁷⁹ Там же. – С. 21–22.

⁸⁰ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 2. – К., 1895. – С. 78–132.

⁸¹ Там же. – С. 78–79.

⁸² Там же. – С. 79.

⁸³ Там же. – С. 79–132.

⁸⁴ Там же. – С. 80–116.

⁸⁵ Там же. – С. 116–128.

⁸⁶ Лазаревский А. Александр Михайлович Маркович (1790–1865) // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 4. – К., 1898. – С. 40–87; Его же. Василий Григорьевич Рубан // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 4. – С. 36–37.

⁸⁷ Лазаревский А. Александр Михайлович Маркович (1790–1865). – С. 62–76, 80.

⁸⁸ Там же. – С. 80–81.

⁸⁹ Лазаревский А. Василий Григорьевич Рубан. – С. 36–37.